

ב"ה

בדרך הב"ד

מכת צפרדע

פרשת וארא

לקו"ש חכ"א וארא ב

גליון מ"ג

המדרש אומר "אלולי הצפרדע היאך הי' פורע מן המצרים"
- האמנם ללא הצפרדע הקב"ה הי' 'תקוע'?

נכתב על ידי

ארי' לייב הכהן הענדל

אתונה, יון

לקבלת הגליונות, הקדשות, הארות והערות צרו קשר באימייל:

✉ Bederech.Chabad@gmail.com

להצטרפות לקבוצת הוואצאפ:

הכמה

הרעיון של השיחה בנקודה

כיצד יתכן לומר שללא הצפרדע ה' לא הי' יכול להיפרע מן המצרים, הרי זו (א) לא המכה הראשונה, (ב) רק אחת מעשר מכות, (ג) ושלימות הפרעון הוא בקריעת ים סוף בכלל?

מכות מצרים ענינן (גם) לגלות אלקות במצרים.

קליפת פרעה היא הכי גרועה בענין שאינו מזכיר כלל אודות מציאות הקב"ה - מנותק לגמרי. וגילוי אלקות אצלם מתגלה על ידי זה שהצפרדע - שלא ניכר בה תכלית (אין בה תועלת ולא תוכן - אפילו של היזק) - הולכת בשליחות הקב"ה, שמזה רואים אשר גם מי שאין לו שייכות (לכאורה) - לא נגד ולא בעד - הוא גם כן מגיע ומקבל חיותו מהקב"ה (וענין זה עצמו - שהוא (נראה) ללא תועלת ותוכן - גם כן בא מהקב"ה).

בינה

התוכן של השיחה

פתיחה:

על הפסוק בנוגע למכת צפרדע "ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה ואמרת אליו גו' ואם מאן אתה לשלח הנה אנכי נוגף את כל גבולך בצפרדעים" נאמר במדרש "הדא הוא דכתיב ויתרון ארץ בכל היא", והמדרש מביא את דעת ר' אחא ב"ר חנינא "אפילו דברים שאתה רואה אותן כאילו הן מיותרין בעולם, כגון נחשים ועקרבים, הן היו בכלל ברייתו של עולם, אמר להן הקב"ה לנביאים, מה אתם סבורים, אם אין אתם הולכים בשליחותי וכי אין לי שליח, ויתרון ארץ בכל היא, אני עושה שליחותי אפילו על ידי נחש, אפילו על ידי עקרב, אפילו על ידי צפרדע, תדע לך שכן, שאלולי הצרעה היאך הי' הקב"ה פורע מן האמוריים ואלולי הצפרדע היאך הי' פורע מן המצרים, הדא הוא דכתיב הנה אנכי נוגף וגו'".

שאלות:

כיצד יתכן לומר "אלולי הצפרדע היאך הי' נפרע מן המצרים"? הרי מכת צפרדע היא רק אחת מעשר המכות?

מילא לגבי הצרעה (שאומרים שאלולי היא "היאך הי' נפרע מן האמוריים") מובן, שהרי היא הייתה הפעולה הראשונה להשמדת האמוריים (כנענים), ונפרעה מהם בתוקף גדול, כמאמר רז"ל "הצרעה לא עברה את הירדן", אלא "היתה מכה אותם בעיניהם ומטילה בהם ארס והם מתים" [וכיון שהיא הייתה הפעולה הראשונה ובאופן חזק ביותר, יש לבאר שהכוונה "היאך הי' נפרע" - מתחיל את הפריעה, ובאופן זה, שהוא אופן תקיף וחזק ביותר].

אבל מכת צפרדע בכלל לא הייתה המכה הראשונה שבאה על מצרים - המכה הראשונה הייתה מכת דם, והיא הייתה מכה יותר קשה וחמורה בשביל המצריים, כיון שביאור ומימיו הייתה תלוי' לא רק שתיית המים כפשוטה, אלא גם פרנסתה וחיונה של כל ארץ מצרים [שהרי במצרים לא ירד גשם, והיו משקים את השדות מהיאור]. ואחרי מכת צפרדע היו עוד שמונה מכות בהן הקב"ה נפרע מהמצריים,

עד למכה האחרונה [מתוך השמונה] שהיא הביאה את יציאת מצרים, מכת בכורות, ואחר כך שלימות הפרעון הייתה בקריעת ים סוף, כאשר "לא נשאר בהם עד אחד".

כיצד אם כן יכולים אנו לומר ש"אלולי הצפרדע היאך הי' פורע מן המצרים"?

גם אינו מובן בעצם העניין:

כיצד שייך לומר כלפי הקב"ה "אלולי הצפרדע היאך הי' נפרע מן המצרים" - הרי "הרבה שלוחים למקום", ו"היפלא מה' דבר" למלאות רצונו?

דעת רבותינו במדרש:

לפני המאמר הנ"ל מובא במדרש שם "רבותינו אמרין מהו ויתרון ארץ בכל היא אפילו דברים שאתה רואה אותן כאילו הם מיותרין בעולם כגון זבובים ופרעושים ויתושין הן היו בכלל ברייתו של עולם כו".

ובפשטות החילוק שבין רבותינו אמרין לדעת ר' אחא, ושני הפרטים שבדברי ר' אחא עצמו "אפילו דברים כו' מיותרין כו' אני עושה שליחותי כו'" [שנחשים ועקרבים הם גם בכלל ברייתו של עולם, ושה' אומר לנביאים שהוא עושה שליחותו אפילו על ידי נחש, עקרב וצפרדע], הוא:

"בכלל ברייתו של עולם" משמעותו אשר לא רק שהם נבראו מהקב"ה ולא נעשו מעצמם, אלא שיש בבריאתם תועלת לאדם. וזוהו אומרים רבותינו, אשר גם דברים כזבובים ופרעושים ויתושין, הנראים כמיותרים, הם באמת נבראו בשביל תועלת, והם חלק מהכלל של "כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה", וכפי שהגמרא מביאה עניני תרופה שיש לנו מזבוב ויתוש וכו'.

ועל זה מוסיף ר' אחא, אשר גם דברים המיותרים בתחום זה, הם מזיקים (ההיפך ממועילים לתרופה וכו'), גם בהם יש תועלת לאדם, בכך שכמה פעמים האדם ניצל על ידם ממזיקים אחרים גדולים יותר.

ולאחר מכן מוסיף תועלת עוד יותר גדולה מבריאת הדברים המזיקים, בזה שהקב"ה משתמש בהם למלא שליחותו על ידם (להעניש רשעים).

שאלות על פירוש זה:

א'. מכיון ש(עיקר) החידוש של ר' אחא הוא שגם מזיקין הם "בכלל ברייתו של עולם", וגם על ידם מתמלאת שליחותו של הקב"ה, למה הוא א) מוסיף גם צפרדע,

שבכלל אינה מזיקה (ובטח שאינה מזיקה כמו נחשים ועקרבים), ויתירה מזו (ב) אומרו כחידוש על נחשים ועקרבים - (אחרי שאומר שעושה השליחות אפילו על ידי נחש ועקרב מוסיף) "ואפילו על ידי צפרדע", וגם (ג) את הראי' על כך, "תדע לך", הוא מביא דוקא בנוגע ומ(צרעה ו)צפרדע, ואינו מביא ראי' בנוגע לנחש ועקרב (כפי שמובאות ראיות בנוגע לנחש ועקרב במדרשים אחרים המצטטים את מאמרו של ר' אחא)?

ב'. מה הצד השווה של שליחות הנביאים עם השליחות שעל ידי נחש כו' וצפרדע? השליחות על ידי המזיקים היא הרי להפרע מן הרשעים, מה שאין כן השליחות של הנביאים היא (לא להעניש כו', אלא) למסור ולהעביר [את דבר ה'] - גילה דברו על ידי עבדיו הנביאים. מהו אם כן תוכן אמירת הקב"ה לנביאים " . . אם אין אתם הולכים בשליחותי כו' אני עושה שליחותי אפילו על ידי נחש כו' ואפילו על ידי צפרדע"?

ביאור:

ענין המכות שניתנו לפרעה ומצרים לא הי' סתם על מנת להענישם, אלא בכדי שיהי' גילוי אלקות, בחינת הוי', במצרים, ובלשון הפסוק "וידעו מצרים כי אני ה'", אשר זה בא על ידי המכות, שבירת מצרים.

ובהיות אשר קליפת פרעה ומצרים נפרדת (שונה) משאר הקליפות, על כן (עיקר) הפרעון מהמצרים בא על ידי הצפרדע.

שלושה אופני כפירת אומות העולם בה':

בכפירת אומות העולם באלקותו ית' ישנן, בכללות, שלוש מדריגות, זו למטה מזו:

א', אלה הכופרים (רק) באחדותו ית', אבל "קרו לי' אלהא דאלהי"א" [כלומר, הם מכירים בכחו של ה' ואשר קיומם תלוי בו, אלא שאינם בטלים אליו] - וזאת כיון שהם "יודעים ומשיגים" שה' הוא "חיותם וקיומם". ובמילא, הם לא מורדים בה', וכפי שבלעם אמר "לא אוכל לעבור את פי ה'".

ב', אלה המודים במציאותו של הקב"ה, שהוא "אלהא דאלהי"א" - אבל הם כופרים בכך שקיום והתהוות כל הדברים שבעולם תלויים בו, כמו פרעה שאמר "לי

יאורי ואני עשיתני" - הוא טען שהוא עשה את עצמו [וההודאה בכך שהקב"ה הוא "אלהא דאלהי"א" היא רק בעובדה שישנו כח נעלה וחזק ממנו - אבל מציאותו שלו אינה תלויה בכח זה שהוא "אלהא דאלהי"א"].

ג', אלה המכחישים לגמרי ר"ל את מציאות האלקות, על דרך סנחריב ש"חירף וגידף ביותר", הוא הכחיש אלקים חיים ואמר שאינו "אלהא דאלהי"א".

האופן הגרוע ביותר:

על אף שמשלושת האופנים, בחיצוניות ובגלוי האופן השלישי הוא הגרוע מכולם, שהרי הכופרים באופן זה כיחשו לגמרי באלקות - במובן מסויים יש גרעון באופן השני של "לי יאורי ואני עשיתני" אפילו לגבי האופן השלישי.

הביאור בזה:

באופן הראשון בו "קרו לי אלהא דאלהי"א" - הם הרי משיגים כיצד הקב"ה הוא "חיותם וקיומם", ולכן אינם עוברים על רצונו ית', שהרי הם מודים שישנה מציאות האלקות.

אפילו באופן השלישי - בזה עצמו שהם מנגדים ומכחישים את מציאות ה', נראה ומוכח שענין האלקות 'הגיע' אליהם, מציק להם, אשר לכן הם מחפשים לנגד לאלקות, להכחיש את מציאות הא-ל. יוצא אם כן, שמזה עצמו שהם מתנגדים ומכחישים יודעים אנו שישנו ענין כזה של מציאות האלקות, והוא מגיע עד למקומם, למטה מטה.

מה שאין כן פרעה שאומר "לי יאורי ואני עשיתני", הוא טוען ש"מציאותו מעצמותו" - על ידו כלל לא נזכרת מציאות הקב"ה, שהרי זה (שהוא מודה ש)הקב"ה הוא "אלהא דאלהי"א אינו שייך אליו, מציאותו שלו היא דבר בפני עצמו - "אני עשיתני", הוא מרגיש את עצמו כיש ודבר בפני עצמו לגמרי, ובמילא, במציאותו בעצמה לא מתבטאת שום שייכות (כולל גם - שייכות בדרך שלילה) לאלקות.

שלושה אופנים דומים - גם בנבראים:

על דרך ומעין שלושת האופנים האמורים בנוגע לאומות העולם בענין מציאות האלקות - מוצאים אנו גם בנבראים שבעולם הזה:

הרי "כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה", וכפי שמובן גם בשכל הפשוט, אשר כל פעולה של הקב"ה היא בשביל תכלית ומטרה, והתכלית ניכרת בכל דבר שהוא ברא, במכל שכן מהאדם למטה [בכללות, שפעולותיו בדרך כלל נעשות בשום שכל, ועם מטרה פרטית, הניכרת ממעשיו], עד [בפרטיות במעשי האדם] לאומן העושה כלי [שהוא דוגמא קרובה לבריאת העולם - אם כי אינו בדומה כלל כמובן], שתכלית הכלי ומטרתו ניכרת בצורת הכלי.

תכלית כל הבריאה היא - "כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא בראו אלא לכבודו", בכדי שהבריאה תגלה אלקות. וזה נעשה על ידי שרואים בעיני הבריאה את התועלת שכל אחד נותן ומביא בבריאה - שזוהי מטרתם ותכליתם - אשר זה מגלה שישנו אומן שעשאו, שכחו ורצונו נרגשים וניכרים בדבר הנפעל.

אבל לפועל הבריאה היא באופן כזה, שלא בכל דבר ניכרת מטרת בריאתו בגילוי (כדי שתהי' בחירה חפשית ועבודת האדם), ובזה ישנם כמה סוגים בבריאה:

החידוש שבדברי רבותינו:

רבותינו אמרין אשר "אפילו דברים שאתה רואה אותן כאילו הם מיותרין בעולם כגון זבובים ופרעושים ויתושין", שלכאורה אין מקבלים מהם שום תועלת - "הן היו בכלל ברייתו של עולם שנאמר וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד" - אין זה [בריאתם] לבטלה (כפי שהגמרא מביאה את פעולות נבראים אלה: ברא זבוב לצרעה כו'), ובמילא גם הם נכללים בכלל "כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא בראו אלא לכבודו" - הבורא מתגלה על ידם.

[וכל זה נכלל בסוג הראשון שבנבראים - אלה שיש מהם תועלת חיובית (אלא שצריך לחדש בכמה מהנבראים שהם שייכים לסוג זה, כיון שאינו בגילוי כל כך)].

החידוש שב(כללות) דברי ר' אחא:

מחדש ומוסיף על כך ר' אחא, שגם הברואים שלא רק שאינם מביאים תועלת (לכאורה), אלא בגלוי הם ההיפך מתועלת - דברים המזיקים - "כגון נחשים ועקרבים" - גם הם "בכלל ברייתו של עולם", ובמילא גם בכלל "כל מה שברא כו' לא בראו אלא לכבודו". מכיון שזה עצמו שישנו בענין [נברא] זה תוכן האומר משהו, אף שהוא תוכן הפכי, מראה שמציאותו אינה מציאות שאינה 'יודעת' ממציאות המהווה, רק 'יודעת' מעצמה "כאן נמצא כאן הי'", אלא ישנה ידיעה על מהווה

ופועל, שיכול להכניס בהם תוכן זה - ושולל אותו [היינו ששולל את התוכן שהכניס בהם - שאין זה התוכן הנרצה בבריאה, זהו דבר המזיק].

על פי זה מובן גם מה שר' אחא אומר "אמר להם הקב"ה לנביאים מה אתם סבורים אם אין אתם הולכים בשליחותי וכי אין לי שליח, ויתרון ארץ בכל היא, אני עושה שליחותי אפילו על ידי נחש אפילו על ידי עקרב": בזה הוא בא להדגיש שגם הנבראים המזיקים נבראו (לא רק שלא לבטלה, אלא) "לכבודו" - אפילו על ידם מתגלה אלקות בעולם, על דרך ומעין כפי שמתגלה על ידי נביאים. וזאת, כיון שכאשר רואים שעל ידי נחש ועקרב ניצולים מסכנה, ובפרט כאשר הנחש ו[או] עקרב בא לענוש את הרשעים - מתגלה, אשר אפילו מציאות עם תוכן הפכי מ"תועלת", מברייטו של הקב"ה שהיא "טוב מאד", גם מציאות זו נבראה מהקב"ה עד אשר גם בה ישנו טוב, כיון שהיא נפעלה [נבראה] על ידי מקור הטוב - זה [מילוי השליחות בהצלת האדם ובפרט בענישת הרשעים] מגלה את כח הפועל [שנמצא בנברא זה].

[וזהו הסוג השני שבנבראים - אלה שיש בהם תוכן, אלא שהוא תוכן שלילי, ובעצם היותם בעלי תוכן כבר ניכר שיש כאן בריאה, ובמילוי שליחות הקב"ה מתגלה בהם כיצד הם חלק מהבריאה "לכבודו"].

החידוש בצפרדע:

נפרדת (שונה) מכל הברואים הנ"ל היא הצפרדע, שמצד בריאתה אין נראה בה שום תועלת. לא ניכר בה איזו תועלת יכולה לבוא ממנה לאדם, וגם אין לה שום תכונה של דבר המזיק.

זו ברי' שאין בה תוכן שיבטא אשר ישנו אומן שעשאה, או על כל פנים ידיעה מאפשרות כזו.

וזהו החידוש [וההוספה] שבדברי ר' אחא [לאחר שאומר שהקב"ה עושה שליחותו על ידי נחש ועקרב - שבזה מתגלה כנ"ל כיצד הם חלק מברייטו של עולם] "ואפילו על ידי צפרדע", והפירוש בדברי ר' אחא "אלולי הצפרדע היאך הי' פורע מן המצרים":

כיצד התגלה שגם פרעה ומצרים - מציאות שלא רק שאינה מגלה את מציאות האלקות, אלא אומרת "לי יאורי ואני עשיתי", [טוען ש] "מציאותו מעצמותו" - ידעו "כי אני ה'", ויתרה מזו, אשר יכולתם לומר שמציאותם מעצמותם מגיעה מכך

שבשעת מעשה יש להם חיות המגיעה (בהשתלשלו[ן]ת רבות) ממקור החיים, מעצמות אשר "מציאותו הוא מעצמותו ואינו עלול מאיזו עילה שקדמה לו ח"ו" (בדוגמת המבואר בנוגע כללות התהוות היש) -

זה התגלה על ידי מכת צפרדע, שבין בעלי החיים שבעולם הזה זו מציאות שאין בה תכלית ניכרת (אפילו לא כביתושים כו'), ואין בה כלל תוכן, אפילו של היזק (כנחש ועקרב), וכנ"ל, "אין לו עילה וסיבה" שבשבילה תהי' מציאותו קיימת,

ועל ידי שהצפרדעים הלכו בשליחות הקב"ה [ובמסירות עוד יותר גדולה מבעלי החיים האחרים בשאר המכות, כפי שהמדרש מביא אשר "מן הצפרדעים נשאו חנני' מישאל ועזרי' קל וחומר בעצמן וירדו לתוך כבשן האש" (הצפרדעים קפצו גם לתנורים וכו' שהם מקומות בהם ימותו (בפשטות), כיון שזה הי' רצון ה', וחנני' מישאל ועזרי' עשו קל וחומר, שאם הצפרדעים שאינם מצווים על קידוש ה' עשו כך, הם המצווים על קידוש ה' על אחת כמה וכמה)], נעשה ה"פורע מן המצרים", מכת צפרדע שברה גם את הקליפה המיוחדת של מצרים "לי יאורי ואני עשיתיני", ואז "וידעו מצרים כי אני ה'", נראה ונתגלה שזה בא מ(שם) הוי'.

דעת

סיכום, הוראות ותובנות בנקודות

ישנם שלושה אופנים כלליים בכפירת האומות בה':
 א', כופרים באחדותו, אבל מכירים בזה שהוא חיותם וקיומם,
 ולכן לא עוברים על רצונו [כשנאמר אליהם במפורש - היינו שלא מעיזים כל כך,
 כפי שרואים בבלעם שניסה בכל מאודו לקלל את בנ', אבל בסוף אמר "לא אוכל
 לעבור את פי ה'" והודה שאינו יכול לילך נגד הקב"ה].

ב', כופרים במציאותו לגמרי - שזה הגרוע ביותר. האמנם,
 דאינו כה גרוע לענין המבואר כאן - ביטוי מציאות הקב"ה על ידו, שכיון
 שמכחיש וכו', מראה שמציק לו, ענין האלקות הגיע עד למקומו הנחות,
 ומעיק עד שמוכרח לצאת נגד (כי אחרת יצטרך לציית) [במילים אחרות
 אפשר לומר שהוא אינו הגרוע ביותר בנוגע לידיעת האלקות למשקיף מן הצד על
 ידו. כלומר, הוא עצמו הוא הכי גרוע מבחינת אמונתו, אבל כמציאות הוא מבטא
 (באופן שלילי) שיש הקב"ה, וזה ניכר למסתכל עליו - אף שהוא מכחיש].

ג', כופרים בכך שהקב"ה הוא חיותם וקיומם - אמנם מכירים
 בכך שהקב"ה בעל כח, ויותר מהם, אבל הם אינם תלויים בו ואינם קשורים
 אליו, כפרעה שאמר "לי יאורי ואני עשיתיני". אף שבכללות אינו גרוע
 כהאופן הקודם, שהרי הוא כן מכיר במציאות הקב"ה, במובן מסויים אופן
 זה הוא הגרוע מכולם - במובן של ביטוי מציאות הקב"ה על ידו, כיון שהכרתו
 במציאות הקב"ה אינה מתבטאת במציאותו כלל, אפילו לא באופן של
 שלילה [במילים אחרות, המשקיף מן הצד לא יראה וידע על הקב"ה ממציאות זו,
 הקב"ה הוא לא חלק מהמשוואה].

גם בנבראים אנו מוצאים על דרך ומעין זה, ג' אופנים בביטוי
 מציאות הבורא למטרת "לכבודו" של הקב"ה [וכיון שהקב"ה רצה שתהי'
 בחירה חופשית, ועבודת האדם בעולם, לכן לא כולם מראים בגלוי את מטרת ותוכן
 בריאתם, ויש שנראה בהשקפה ראשונה שהם מיותרים, ועד להיפך הכוונה,
 כדלקמן] - נבראים בהם יש תועלת חיובית [אלא שלא כולם התועלת בגלוי,
 בכדי שתהי' בחירה ועבודה כנ'], נבראים שיש להם תוכן וענין שלילי (והיותם
 בעלי תוכן מראה שמישהו בראם והכניס בהם תוכן זה [ויש כאן גם ענין של
 שלילה, לומר שלא זהו התוכן והתועלת הנרצים בעבודת האדם בישוב העולם],

ובא על ידם גם תועלת וענין חיובי בהצלת האדם, ועוד יותר בענישת רשעים, שבכל אלה מתגלה כיצד הם בריאת הקב"ה ו"לכבודו" - והוא ענין גילוי אלקות בעולם על דרך ענין הנבואה).

❁ ויש את הצפרדע, שאין בה תועלת חיובית, וגם אין בה תוכן - אפילו לא שלילי, אין במציאותה שום דבר המראה על בריאתה על ידי הקב"ה (לא לבטלה אלא) למטרה של "לכבודו", שזה בדומה ומעין מה שפרעה במציאותו אינו מראה על מציאות הקב"ה וכי הוא מקור חיותו.

❁ ומכיון שתוכן המכות הוא גילוי אלקות במצרים, האופן היחיד לגלות אלקות בקליפת מצרים הוא מכת צפרדע. והיינו, אשר על ידי שהצפרדעים הלכו בשליחות הקב"ה [ובאופן שמסרו עצמם לשליחות לגמרי], מתגלה שגם מציאות כזו שאינה מראה על הקב"ה מקבלת חיותה מהקב"ה, ועצם זה שהיא באופן שאינו מראה על מציאות הקב"ה בגלוי בא גם כן מהקב"ה [וגם על ידי הצפרדעים יש גילוי אלקות בעולם בדוגמת ענין הנבואה, על דרך הנ"ל בדברים המזיקים].

❁ ומזה רואים שגם מציאות כמו פרעה, שטוען "לי יאורי ואני עשיתיני", ואין לו קשר לה', מקבל חיותו וקיומו מהקב"ה, ויכלתו לטעון כך מגיעה מכך שבשעת מעשה חיותו באה מהקב"ה אשר "מציאותו הוא מעצמותו ואינו עלול מאיזו עילה שקדמה לו ח"ו".

❖ ראשית, נוכחים אנו שוב לדעת איך שהכל מדויק, והכל עם מטרה ותכלית, ואינו מוגבל לשכל אנושי שלנו. מפעם לפעם עושים לנו טובה, ומבארים לנו את הדברים בשכל.

❖ דבר שני, במובן מסויים אדישות וחוסר אכפתיות הם הכי גרועים - ולפעמים אנחנו נופלים בזה. וזה נכון גם בין אדם למקום, ויכול להתבטאות אפילו בשומר תורה ומצוות, כשעובד באופן של "מצות אנשים מלומדה", מצד ההרגל, ואינו מכניס נשמתו וחיותו בעבודה, וגם בין אדם לחבירו, לשים לב למי שליך, שיהי' אכפת מיהודי שני (ולא רק באופן תיאורטי, אלא בפועל ממש, שגם המשקיף מן הצד יוכל לראות).

